

МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ВЗАЄМВІДНОСИН РЕЛІГІЇ ТА ЕКОНОМІКИ

Національний медичний університет імені О.О.Богомольця

Стаття присвячена методології та методам дослідження взаємозв'язку релігії та економіки.

Вступ

Сьогодення України характеризується мінливістю процесів у багатьох сферах життя суспільства – в економічній, політичній, соціальній, культурній, релігійній і т.п. Людина розпочинає пошук основ буття, ґрунт власної життєдіяльності, те, що надає їй можливості для становлення власної сутності та щасливого життя. На думку українського вченого Д.В.Степовика, яку він висловлює в праці «Релігії світу», «Бог жертвою Свого Сина Ісуса Христа уже визволив людство од загибелі й смерті, але через Церкву Він хоче постійно нагадувати людині про це вилуплення, тримати її в цій вірі, у цьому знанні; бо людина легко забуває про найістотніше і ладна повертатися до свого дикого гріховного стану. Людина... подібна до фруктового дерева, яке дичавіє, перестає родити, коли за ним припинити догляд» [8, с. 20].

Актуальність проблеми полягає в тому, що для того, що усвідомити власне місце у житті, слід усвідомити, що таке буття, як ми співвідносимося з ним, чи залежимо ми від буття або, навпаки, буття залежить від нас. Філософія у своїх функціях – як покликання, як осмислене проходження життя, як професійна діяльність, має потребу в центруванні самої себе і у розгортанні орієнтації на Інше. Пошук філософії спрямований на Істину, яка органічно входить до тріади старогрецького філософа Платона, поруч з благом і красою. Любов до мудрості – це і метод, і здатність досягнення.

Сьогодення демонструє нам актуальність аналізу методології дослідження релігії. Слід зазначити, що, наприклад, теологія аналізує, інтерпретує та пояснює певну віру, особливості її становлення та функціонування. Загальна наука про релігію – релігієзнавство містить у собі феноменологію, історію, психологію і соціологію релігії і є, на нашу думку, описовою наукою, яка прагне усвідомити «природу» всіх релігій. В такий спосіб, існують кількісні та якісні розрізнення між цими підходами, методами і цілями теології і релігієзнавства: або одна релігія, або їх множинність є предметом дослідження, у якому використовуються або нормативний, або описовий методи.

Ступінь розробленості проблеми

Існує достатня кількість ґрунтовних досліджень у галузі історії релігії, її психологічної сутності (А.Глушак, Н.Жиртуєва, А.Колодний, П.Кралюк, В.Лубський, М.Лубська та ін.), але недостатньо досліджень, що стосуються системно-аналітичних досліджень форм релігійного у його взаємопов'язаності з економікою. Більшість дослідників приділяє увагу таким теоретичним формам, як міф, доктрина або догма (Я.Голосовкер, К.Леві-Брюль, К.Леві-Строс, Б.Малиновський, В.Мелетинський, В.Топоров, Дж.Фрезер та ін.).

Упродовж століть інтерес до дослідження міфу, в тому числі й соціально-економічної та соціально-політичної міфотворчості був усталеним. Але, на думку більшості вчених (С.Аверінцев, В.Єленський, К.Райда, В.Табачковський та ін.), справжній вибух дослідницького інтересу до цих галузей відбувся у перші десятиліття ХХ століття. У першій половині ХХ століття утворюються цілі школи та напрями, що присвячені аналізу фундаментальної ролі міфу та соціально-економічної, соціально-політичної міфотворчості у життєдіяльності суспільства. Серед них важливе місце посідає соціологічна школа, з її засновником Е.Дюркгаймом. Саме його вчення про колективні уявлення стало точкою відліку для праць Л.Леві-Брюля, а пізніше – К. Леві-Стросса. Значущі дослідження, які репрезентували міф і соціально-економічну міфотворчість як форму буття були проведені в межах психоаналітичного напрямку (З.Фрейд, К.-Г.Юнг, Е.Фромм, Е.Нойманн). В останні десятиліття ХХ століття з'явилися праці, що присвячені соціально-економічній міфології радянського періоду – Т. Булігіної, Б.Гройса, В.Подороги та ін.

Це – важливі проблеми сучасного релігієзнавства, але більш важливими, на нашу думку, є форми практичного виразу релігійності в тому чи іншому культурі та різноманітних способах поклоніння. Окрім того, існує й інша, третя галузь проявів релігійності, яка починає привертати дослідницьку увагу. Йдеться про утворення релігійних груп, релігійних братств та асоціацій, про можливості їх економічного, стабільного існування.

Слід зазначити, що методологією якоїсь науки є вчення про три прийоми мислення, що використовуються у дослідженні предмету цієї науки. Методологія релігієзнавства – це вчення про прийоми дослідження, які використовуються в процесі аналізу релігійних явищ. Отже, методологія будь-якої науки – це, фактично є частиною логіки, але логіка – це загальне вчення про прийоми мислення, а методологія окремої науки досліджує прийоми мислення, що використовуються у більш вузькій галузі, але з використанням загальних положень логіки. У методології окремої науки доводиться варіювати логічні прийоми, модифікувати їх до предмету дослідження. Таким чином, методи окремої науки розробляються у співпраці з філософією, у взаємозв'язку з усім розмаїттям конкретного матеріалу – у нашому випадку – з релігійними явищами.

Метою статті є виділення філософсько-релігієзнавчого аспекту в дослідженні взаємовідносин економіки і релігії як ключової проблеми для осмислення «природи» людини, її самоусвідомлення, її ставлення до себе самої, до інших людей, до світу.

Основна частина

Першим дослідником, який звернув увагу на ви-

щезазначені проблеми був відомий німецький вчений М. Вебер, який у праці «Протестантська етика і дух капіталізму» [4] розробив нові підходи до аналізу тогочасного суспільства.

Відомий український вчений О. Погорілий у передмові до праці М.Вебера зазначає: «М.Вебер вніс також серйозні корективи у розуміння фундаментальної проблеми взаємозв'язку між економікою і суспільством. Він надав цій проблемі більш коректного наукового формулювання, показавши, що питання про «первинність» чи «вторинність» економічних відносин взагалі лежить за межами можливостей емпірично-наукового обґрунтування і що з емпіричного погляду обидві «великі каузальні гіпотези» – як Марксова, так і протилежна їй – однаковою мірою можливі. Спираючись на аналіз величезного фактичного матеріалу, вчений показав, що духовні запити людей можуть виступати не менш важливим чинником історичного прогресу, аніж їх матеріальні інтереси (що стало, зокрема, одною з причин тривалого замовчування його праць правовірними марксистами). Застосувавши поняття «раціоналізації», М. Вебер дав оригінальне пояснення особливостей економічного, соціально-політичного і культурного розвитку західного суспільства нового часу, а це, у свою чергу, дозволило по-новому глянути на предмет, функції і методисоціології, його працю «Протестантська етика і дух капіталізму» справедливо відносять до числа класичних творів світової соціологічної думки» [4, с.3]. Найбільший інтерес привертає дослідження німецьким вченим кальвінізму. Фактично, М.Вебер та його колеги, зокрема В.Зомбарт, були першими у дослідженні взаємозв'язку релігії та економіки. Дослідження взаємозв'язку релігії та економіки охоплює лише одну із форм соціальної діяльності і може вважатися тільки одним із аспектів соціології релігії. Подібно до аналізу взаємовідносин між релігією і правом, між релігією і мистецтвом, між релігією і політикою, важливим є і дослідження складних взаємовідносин між релігією і економікою, яке має особливе місце у загальному аналізі зв'язків релігії з усіма видами соціальної діяльності. Якщо звернутися до такого феномену як капіталізм, то його виникнення можна пояснити: по-перше, протестантською етикою накопичення капіталу; по-друге, переходом від прощарків у суспільстві до феодальної корпоративної держави до громадянського суспільства та інституціям формального права; по-третє, розвитком мануфактурної організації виробництва; по-четверте, секуляризацією та раціоналізацією європейського життя (гуманізм, Реформація, Ренесанс); по-п'яте, розвитком мореплавання та великими географічними відкриттями. Водночас, будь-які спроби пояснити промисловий, підприємницький тип капіталізму завдяки теології Ж.Кальвіна або з великих географічних відкриттів (у конкретно-історичному розгляді) виявляється певним свавіллям.

Слід погодитися з положенням О.І.Погорілого, що «у ряді своїх пізніших праць М. Вебер ставив за мету глибше вивчити ті причини, внаслідок яких вчення про світську раціональну аскезу змогло виникнути саме в рамках західного християнства. Він доходить висновку, що це пов'язано з певними осо-

бливостями самої Християнської релігії та специфікою її вкорінення у господарське і культурне життя Заходу. Кожна із впливових світових релігій, до числа яких належить і християнство, має своїй специфічну господарську етику – систему приписів, які визначають ставлення віруючого до праці, матеріальних цінностей, багатства і т. ін. Зміст таких приписів, як правило, має аскетичне спрямування. Кожна зі світових релігій визнає, що порівняно з Божою досконалістю світ завжди недосконалий, тому поведінка того, хто прагне спасіння, повинна якоюсь мірою бути, як кажуть, «не від світу цього». Кожна зі світових релігій на свій лад встановлює напрямок і міру такого дистанціювання від світу. Певну роль тут відіграє і такий фактор, як соціальна позиція носіїв того чи іншого віровчення – тих, серед кого воно найбільш поширене» [4, с.5].

Слід зазначити, що М.Вебер не дослідив цілу групу первісних релігій, а також не аналізував іслам. Певним доповненням до наукових розвідок М.Вебера були праці Е.Трельча [9], які присвячені розгляду християнської релігії. Впливи творчості М.Вебера і Л.фонВізе [10] активізували інтерес американського вченого Г.Беккера [1] до соціологічного аспекту релігії.

Головним завданням сьогодення є, на нашу думку, аналіз чисельних взаємозв'язків між релігією і економічними відносинами, між економікою і церквою. Такий підхід сприяє розкриттю не тільки культурного значення релігії, але й дозволяє виробити нові підходи на взаємовідносини між різними формами висвітлення релігійного досвіду. Так, відома дослідниця, одна з провідних антропологів Р.Бенедикт [2] досліджувала культурні зразки і такому загальновідомому підходу як «релігія залишається живою», протиставляє такий підхід до вивчення релігії, який уможливорює її розуміння завдяки даним, які досліджуються об'єктивно.

Окрім того, ми не можемо погодитися і з тезою деяких дослідників щодо «смерті релігії», які ґрунтуються на невірному обоженні релігійного досвіду з тими чи іншими його проявами. Проблемою була та залишається інтерпретація тих або інших релігійних явищ. Це було очевидним для відомого дослідника релігії В.Джеймса. І сьогодні можна уникнути багатьох помилок, якщо звернутися до герменевтики як теорії інтерпретації. Виникає нагальна потреба в точних дефініціях і повноцінних обґрунтуваннях тих положень, методів і можливостей інтерпретації – науки про релігію, які можна порівняти з філософськими, теологічними та правничими системами герменевтики.

Слід також зазначити, що соціологія релігії, дійсно може доповнити, але не в змозі замінити, психологію релігії, історію релігії, феноменологію і теологію. Що стосується теології, то саме вона формулює значення релігійних норм та релігійних цінностей, які повинні спрямовувати наше життя, наші думки та вчинки. Йдеться про те, що комплексний підхід до аналізу релігії й надає можливість розкрити її місце у складних та різноманітних зв'язках з усіма іншими характеристиками суспільства – соціокультурними, економічними, правничими, політичними та ін. Окрім того, релігію можна розглядати як певну інтегруючу

та стимулюючу силу. Так, видатний швейцарський історик культури Я.Бурхардт у праці «Міркування про всесвітню історію» нагадує вислів англійського філософа Ф.Бекона: «релігія – це пута, які пов'язують людство у найбільшій мірі» [3]. Я.Бурхардт відомий завдяки своїм дослідженням у галузі культури доби Ренесансу – «Культура Ренесансу в Італії»; «Історія Ренесансу в Італії». Його розмисли над всесвітньою історією – це всебічний аналіз різних етапів у культурі людства – це «абсолютна політична обдарованість афінян»; «правильне ставлення до функцій влади» у Римі; Середньовіччя виступає в його творчості як «юнацтво сьогоденішнього світу»; це «ворожість мистецтву» німецького гуманізму та Реформації. Я.Бурхардт не керується оціночними судженнями в науці, одна доба не закреслює попередню.

Важливим є те, що дослідник усвідомлює, що неможливо розглядати минуле з висоти сьогодення. Але в його характеристиках переважає естетичний підхід і вчений однаково критично ставить до тенденцій боротьби проти ікон, до ісламу і Реформації. Перед Я.Бурхардтом ці проблеми досліджували брати Шлегелі та Гегель, після нього – А.Вебер і М.Вебер, О.Шпенглер, Т.Адорно.

Я.Бурхардт був учнем Л. фон Ранке [7], який заперечував історизм оптимістичної теорії безперервного морального поступу, який спрямований до щасливого сьогодення і який розподіляв світову історію «від Адама до мого дідуся і від мого дідуся до мене» (С.Франк). Для Я.Бурхардта близькою була стародавня Греція – її міфологія, релігія, мистецтво і політика. Кожна доба для вченого – це відчуття живого, сила культури, сила та велич вірувань. Але в пошуках смислу історії, описуванні кожної доби завдяки виявленню її сутнісної характеристики, йому довелося вирішувати, принаймні, дві проблеми – поєднати «індивідуально-історичне» з «всесвітнім», а виміри минулого, у відповідності до його власних ідеалів, зі спрямованістю на створення того, що повинно бути в сучасності.

Перед обличчям кризи, яка просякає сьогодні людську цивілізацію, розуміння значення релігії у розмаїтті її зв'язків з іншими сферами життєдіяльності суспільства, життєдіяльності людини і людства, набуває важливого значення. Релігієзнавці прагнуть розкрити той міфічний символізм, який прихований в релігії, прояснити її істинний смисл, який «вбраний» у екзотичний одяг. Ще однією важливою методологічною установкою в зв'язку з дослідженням взаємозв'язків між релігією й економікою є наступна: необхідно проводити чітку диференціацію між соціальною філософією (нормативною теорією суспільства) і соціологією. На нашу думку, не існує як таких християнської, єврейської або мусульманської соціології. Але існують, у прихованому чи явному вигляді, християнські, мусульманські або єврейські *соціальні філософії*.

Невиправданим є, на нашу думку, ототожнення соціальної філософії з соціологією в концепції релігії, яку називають «християнською соціологією» і яка є ґрунтом для більшості досліджень соціально-економічних складових християнства. Помилкою буде вважати й те, що це відбувалося на основі ін-

тересу до «соціального Євангелія», що соціологія релігії повинна бути тотожною з конкретними програмами соціально-економічних реформ. Дослідження соціологічних імплікацій релігії вимагає безпристрасного та об'єктивного підходу, який має свої принципи. Першим принципом є врахування широкого обсягу та розмаїття фактів релігійного досвіду. Це означає, що основою для дослідження релігії, її зв'язків з економікою, політикою, правом та ін. – повинні бути, по-перше, феноменологічні та психологічні типи, існування яких описав В.Джеймс [6]; по-друге, розмаїття історичних типів релігійного досвіду. Іншими словами, будь-яка спроба обмежити обсяг нашого дослідження аналізом тільки якоїсь однієї релігії, безперечно, призведе до недостатньо точних умовиводів. Чим ширшим є обсяг різноманітних проявів релігійного досвіду, тим більш глибоким буде проникнення до предмету дослідження. Сучасні дослідження в галузі історії релігій, релігійної антропології, філософії релігії, соціології релігії та ін. змогли розширити підходи до вивчення особливостей функціонування релігії в суспільстві. У цьому плані ми використовуємо дослідження П.Виноградова у галузі права та державних інституцій[5]. На його думку, коли ми розглядаємо факти і доктрини з ідеологічної точки зору, тоді ми не заперечуємо умови географічні, етнологічні, політичні, або культурні, які визначають дійсний зміст подій. На нашу думку, це безпосередньо відноситься до нашого системного і феноменологічного дослідження взаємозв'язків релігії й економіки. П.Виноградов також наголошує на необхідності доповнення статичної точки зору на конструювання «типової» теорії (юриспруденції), динамічною точкою зору. Тобто, йдеться про те, щоб визнати цінність історичних типів як основи теорії права. Отже, для об'єктивного аналізу взаємовідносин релігії та економіки, на нашу думку, слід звернутися до того матеріалу. Який дає нам історії релігії.

Друга вимога для такого дослідження – це усвідомлення природи та значення релігійних явищ. Йдеться про їх об'єктивну інтерпретацію. Вочевидь, для дослідження релігійних феноменів, релігійних відносин, релігійних груп та ін. існують два підходи. Перший – це впевненість у тому, що досліджується істина, це – іманентний підхід, який використовується в процесі дослідження релігійних джерел. Другий підхід не виключає твердження, що «йдеться про істину», яка є відповідною до дійсності, але цей підхід прагне скористатися усіма матеріалами, незалежно від того, як оцінює їх дослідник – позитивно чи негативно. Для того, щоб ретельно перевірити та проаналізувати їх у критичному плані, слід розглянути їх у соціальному, історичному, культурному, психологічному та ін. аспектах, інтерпретувати явища релігійного характеру, по-перше, з точки зору їх власної природи, а по-друге, враховувати вищезначений контекст.

Висновки

Будь-яка сфера людської життєдіяльності, в тому числі й економічна, не може існувати поза моральнісними орієнтирами людини. І процеси модернізації, які повинні відбуватися і відбуваються в еко-

номіці, теж повинні орієнтуватися на моральний клімат у суспільстві. Релігія завжди передбачає ставлення особистості до Бога, Абсолюту, Вищої реальності, а економіка – це досягнення благополуччя завдяки діяльності людини, її праці). На перший погляд, релігія і економіка видаються несумісними – релігія прагне до цілісного бачення Універсуму, а економіка є заземленою, орієнтованою тільки на досягнення земних благ. Але водночас релігія та економіка, у своїх культурних передумовах, є галузями діяльності єдиного історичного суб'єкту.

Праці М.Вебера розкрили зміни у релігійному світогляді як такі фактори. Що впливають на ґенезу капіталістичного суспільства. Йдеться про виділення протестантської, православної, католицької, ісламської, конфуціанської, буддистської, іудейської економічної етики. Тобто, ідея ринкової економіки розвивається на різному ґрунті в різних країнах світу і, в зв'язку з цим, обумовлює розмаїття історичних типів господарювання. На нашу думку, саме зразки поведінки, діяльності людини, основою яких є певна культура, забезпечують наслідування, вони перетворюють досвід минулого у практичну діяльність сьогодення.

Список літератури

1. Беккер, Г.С. Человеческое поведение: экономический подход / Гарри Беккер. Избранные труды по экономической теории. – М.: ГУ ВШЭ, 2003. – 672 с.
2. Бенедикт, Р. Хризантема и меч: Модели японской культуры / Рут Бенедикт. – [Пер. с англ.] -М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004. – 256 с. (Серия «Книга света»).
3. Буркхардт Я. Размышления о всемирной истории / Якоб Буркхардт. – [Пер. с нем. А.Дранова, А.Гаджикурбанова]. – М.: РОССПЭН, 2004, 560 с.
4. Вебер, М. Протестантская этика и дух капитализма / Макс Вебер. – [Пер. з нім.; Передмова О.І.Погорілого.] – К.: Основи, 1994. – 261 с.
5. Виноградов, П.Г. Очерки по теории права. Римское право в средневековой Европе. / П.Г.Виноградов. – [Под редакцией и с биографическим очерком У. Э. Батлераи В.А.Томсинова]. – М.: Зерцало, 2010. – 172 с.
6. Джеймс, У. Многообразие религиозного опыта / Уильям Джеймс. – М.: Наука, 1993. – 420 с.
7. Ранке, Л. фон. Римские папы, их церковь и государство в XVI-XVII столетиях / Леопольд фон Ранке. – [Пер. с нем.] – Т.1. – Изд. 2. – М.: Феникс, 2012. – 560 с.
8. Степовик, Д.В. Религии світу / Д.В.Степовик – К.: ПБП «Фотовідеосервіс», 1993. – 112 с.
9. Трельч, Э. Историзм и его проблемы: Логические проблемы философии истории / Э.Трельч. – [Пер. с нем.]. – М.: Юристъ, 1994. – 719 с.
10. Wiese, L. fon. Philosophie und Soziologie / Leopold fon Wiese. – Berlin: A&D, 1979. – 234 s.